

Előadásunk/tanulmányunk témaválasztásával, tárgykörével kapcsolatban előjáróban szükségesnek tartjuk felvázolni azokat a motívációkat, melyek *A proxemika a népi kultúrában* című konferencia gondolatosságához, e sajátos szemlélethez és értelmezéséhez vezettek.

A szállítás és közlekedés, valamint az építészet és település néprajzi kutatása során már igen korán feltárultak olyan összefüggések, melyek túlmutattak a jelenségek és folyamatok szűken vett etnográfiai elemzésének lehetőségein.

Olyan viszonylatokra derült fény, melyek magyarázatát, a maguk konkrétságában is, de még inkább objektíve és általánosíthatóan — legalábbis mi — a kommunikációelmélet és a szemiotika elvi-elméleti keretei között, illetve módszertani és rendszerező lehetőségeiben véltük megtalálni.

Nem hallgathatjuk el, hogy tájékozódásunkban inspiratíván hatottak azok a hazai néprajzi kutatásban megjelenő kísérletek, melyek az eltűnőfélben lévő hagyományos paraszti életformának mint összefüggő rendszernek jobb megértését célozták meg, s ehhez módszertanilag a strukturális megközelítést választották. E törekvések egyik korai példája, egy konkrét falu kommunikációs rendszerének feltárása során, a kódok tárgyalása folyamán — többek között — megkülönböztető figyelmet szentelt a proxemikus mintáknak is.¹

Az esettanulmányok tartalmi analízisei tárták fel azokat a gondolati közelítéseket, melyek elméleti párhuzamait, megfelelőit a proxemika tudományterületén találhatjuk meg.²

Ez a felismerés vezet bennünket a népi kultúra általunk vizsgált területein a proxemikus jelenségek és viszonylatok hangsúlyozott feltérképezésére és tudatosítására.

Nem hallgathatjuk el, hogy részünkre tudományelméleti kiindulópontként és háttérként a népi műveltség rendszerszerű megközelítésének igénye van jelen, az információ- ill. kommunikációelmélet és a szemiotika gazdag és innovatív módszertani lehetőségeivel.

A tér és jelentéseiben a mi szemléletünk alapján benne foglaltatnak mindazok a viszonylatok, melyek az egyének és közösségek életvitelében, életmódjában — azaz műveltségében, kultúrájában — az időtényező, a térhasználat, az anyag- (tárgy) elrendezés, és az emberi kapcsolatok strukturálódásának sokrétűségében figyelhetők meg.

Ez a problematika fogalmazódott meg olyan kötött szerkezetű vagy részben kötött szerkezetű tér vizsgálatában, mint pl. az udvar és a ház mozgásvilágának kutatása, melyben igazolódott a föltevés: „Az ember szűkebb és tágabb mozgásövezetekkel, körzetekkel rendelkezik, melyek térbeli keretét adják céltudatos, funkcionális helyváltoztatásának. Ezen övezetek, körzetek — funkcionálisan és térbelileg is — pontosan behatárolhatók: 1. *Központi mozgásövezet*: 1. *Lakóház*, 2. *Belső telek, udvar*. II. *Perifériális mozgásövezet*: 1. *Település (a gazdasági területekkel bezárólag)*, 2. *Nagy táji körzet*. Ezen övezetekben a céltudatos, funkcionális helyváltoztatás, általában a mozgás sűrűsége, s az egyes övezetekbe tartozó objektumok felkeresettségének, látogatottságának nagyságrendje tükrözi az egyén, valamint az objektumok funkcionális státusát, mind a társadalom mikro- mind makroszervezeteiben.”³

Más megközelítésből, de hasonló problematika található a Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdéseit taglaló vizsgálódásunkban: „Szentendre sziget sem szűkebb értelemben vett néprajzi, sem pedig tágabb értelemben vett társadalmi csoportjellege nem közelíthető meg több-kevesebb műveltségi, illetve kulturális elem vagy jelenség meglétével, mint azoknak térbeli elterjedésében adott egysége. Az egyes elemek, jelenségek, valamint azok variánsainak feltérképezése vagy túl szűk, vagy túl tág övezetek, illetve egységek elkülönítéséhez vezethet, de nem fed fel a tényleges csoportképződést.”⁴

Egészen más aspektusból, de ugyancsak a jelzett problematika fedhető fel a népi építészet szemiotikai megközelítésének lehetőségeiről megfogalmazott gondolatainkban; amikor egy falu építészeti képeinek kutatása során az alábbiakat állapíthattuk meg: „A vizsgálat időszakában a telekszerkezet s az épületállomány jobbra még hagyományos rendje nem bomlott fel olyan mértékben, hogy drasztikusan átalakította volna a tradicionális faluképet. Összhatásukban még a történetileg kialakult telekredezés, udvarbeépítés épületelhelyezés változatai voltak meghatározóak a faluban. Az itt-ott átrendezett udvarok, illetve a közbeékelődött, kirívóan új házak csak kisebb egységekben, rövidebb szakaszokban bontották meg a funkció és elem viszonylatában helyzetdiktálta lépték harmóniáját.”⁵

Ez utóbbi kutatásunkban nagyobb figyelmet fordítottunk a település külső tereinek mint részben kötött vagy éppen kötetlen térnek és az épületek belső tereinek mint részben kötött szerkezetű vagy éppen nagyon is kötött szerkezetű térnek vizsgálatára, s a két, illetve három tértípus használatának viszonylataira, valamint összefüggésrendjeinek változására.

Az összefüggésrendek tekintetében figyelmünket kiterjesztettük olyan társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális relációkra is, melyek

eredeti kérdésfelvetésünkkel relevánsnak tűntek, majd bizonyultak (pl. gazdasági pozíció, társadalmi rang, foglalkozási kör, család és háztartás, kulturális szint).⁶

Hivatkozott kutatásaink — melyek több vonatkozásban a proxemika osztályozási rendszerében a mikrokulturális szint körébe sorolhatók — két területen több szempontból is különösen erős és kiemelten tudatosítandó jelenségre irányították rá figyelmünket.

Az egyik jelenség a paraszti kultúrában — de város lakó leszármazottainak életvitelében is — megfigyelhető ragaszkodás a „kötött szerkezetű tér” adta biztonsághoz, illetve a „részben kötött szerkezetű tér” adta lehetőségek visszafogott és igen mérsékelt kihasználásának ténye.

Ezzel kapcsolatban felidézzük az ún. tisztaszobával összefüggő megállapításainkat az ország nyugati, szokás mondani polgárosultabb területéről: „Megfigyeléseink alapján az állíthatjuk, hogy a mozgásövezetek, körzetek és a mozgáskultúra fontossági és funkcionális átrendeződése, sajnálatosan mind ez ideig nem vezetett a magyar falu lakosságának, a parasztságnak túlzottan egycentrikus (konyha, illetve kamra) életének megváltozásához, legfeljebb annak más helyiségbe (lakó-, vagy nyári konyha, televíziót tartalmazó szoba) toldódását eredményezte. A tisztaszoba parasztságunk életében gyakorlatilag élettelen tér volt, kihasználatlan, egyfajta »holt tőke« (textil, bútorzat) raktározására szolgált. A helyzet napjainkban nem sokat változott. A megváltozott életvitelű családoknál is csak nagyon nehezen oldódik fel a tisztaszoba »használati tilalma«. Ugyanakkor — többek között a tisztaszoba létének következményeként — egyes helyiségek indokolatlan és túlzott használata került vagy kerül előtérbe mind a személyek számát, mind a helyiségek funkcióit tekintve, mely egészségügyi, szociális és kulturális szempontból egyaránt hátrányos.”⁷

Ugyanez a jelenség az ország legkeletebbre fekvő településén végzett építészet-szemiotikai vizsgálódás eredményeként az alábbiakban fogalmazható meg: „A belső terek esetében, mind a korábbi időszakból változatlanul fennmaradt, mind az időközben felújított, illetve az újonnan épültek vonatkozásában a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a változó körülmények (életforma, életmód, foglalkozás, család-szerkezet stb.) ellenére és/vagy következtében nem változtak a korábbi témormák, illetve romlott a szerves, organikus fejlődésű belső terek aránya. *E megállapítás egyaránt érvényes a korábbi időszakban kialakult és szívósan fennmaradt ún. szimbolikus tér (pl. tisztaszoba) esetében és a belső terek morfológiai, valamint funkcionális viszonylataiban.*”⁸

Néprajzkutatóként természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy e jelenség mögött ott van az évszázados néphagyomány, a tradíció ereje,

de valószínűsítjük, hogy a szinte robbanásszerűen, felkészületlenül és gyakran kényszerűen kialakult új körülmények között ott munkál az ember ösztönös, tudat alatti (vagy éppen tudatos) védelme a „bizalmas, illetve személyes zóna” előtérbe helyezésével, felerősítésével; egyfajta biztosítékot sugalmazó, „kötött szerkezetű tér” érzetével.

A másik jelenség a „részen kötött szerkezetű” és a „kötetlen tér” társadalmi, gazdasági és technikai fejlődés adta kiterjesztési lehetőségével, illetve folyamatával függ össze.

Egy több szempontból determinált, karakteres közösség vizsgálata azt mutatta, hogy: „A behatárolható időben (XIX. század második fele) lezajló integrálódási folyamat ellenére a szigeti lakosság kapcsolatrendszere társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásait tekintve egyaránt túlnyúlik Szentendre sziget csak és csupán földrajzi-táji keretein.”⁹

Más típusú közösségnél, egyazon falun belül pedig azt lehetett tapasztalni, hogy társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális vonatkozások összeszervező ereje közel sem azonos erejű, illetve a közösség tagjait változó határfokkal organizálja. A jelenség diagramra vetítve, grafikai ábrán igen tanulságos: „A mozgalmas kép világosan kirajzol bizonyos összefüggéseket: *közelítéseket* (pl. gazdasági pozíció, társadalmi rang) és *távolodásokat* (pl. foglalkozási kör, család, háztartás és kulturális szint).”¹⁰

A hivatkozott vizsgálatok megerősítik az ember és extenzióinak kölcsönös hatását, valamint igazolják, hogy „az ember és a kulturális dimenzió kapcsolatából mind az ember, mind pedig a környezete kiveszi részét: kölcsönösen alakítják egymást.”¹¹

Kutatásainkból az is valószínűsíthető, hogy minél kiterjedtebb a tér használata, annál nagyobb a társadalmi-gazdasági hatások befolyása a proxemikai jellemzőkre; mégpedig egyidejűleg hat egy lefojtás és egy átfomálódás.

A térhasználat számunkra az emberi létezés olyan megnyilvánulási módja, mely a nem verbális kommunikáció „akció-nyelv” kodifikációs formájaként értelmezhető, s mint ilyen a kultúra- illetve társadalomkutató részére sokrétű információt tartalmaz.¹²

Ezeknek az információknak a feldolgozása gazdag lehetőségként áll előttünk az emberi viselkedés, a társadalmi együttélés eddig fel nem fedett, vagy nem eléggé tudatosított jelenségeinek, illetve folyamatának feltárása szempontjából.¹³

Ebben a vonatkozásban arról a magam számára meggyőző élményről is számot kívánok adni, mely mint a népi műveltség kutatóját ért, egy a szinte végső lehetőségig feszített urbánus-technikai építészeti abszolútummal való találkozás alkalmával.

A túlnyomórészt korábbi századok, illetve a népi-paraszti kultúra hagyományok által szabályozott/kötött térhasználatának közép-európai tapasztalatai következtében befolyásolt ismereteimnek az 1980-as évek elején módjában állott szembesülnie az emberi együttélés és térhasználat szinte futurisztikus távlatokat megvalósító, rendkívüli ésszerűséggel és praktikummal kialakított lehetőségeivel: az amerikai földrészt felhőkarcolóival, magasházaival, illetve azok köréből is a több szempontból is kiemelt figyelmet és elismerést érdemlővel, a chicagói ún. Marina city két henger alakú lakóházával.¹⁴

Visszatérve a konferencia témájára, tárgyválasztására, az csakúgy, mint az ilyen vonatkozású korábbi kutatási eredményeimnek egységes szemléletű-szerkesztésű etnoszemiotikai tanulmánykötetbe való foglalásának lehetősége megerősített abban, hogy a kultúra illetve társadalomkutatásban szükségszerű a tér jelentésének újragondolása.¹⁵

E meggyőződésünk egyaránt vonatkozik a térhasználat, a térérzékelés kérdéseire; a vizuális és audiális tér vizsgálatára; az egyén és a közösség kulturális dimenzióinak proxemikai szinteken való megvalósulásának kutatására; minden valós és lehetséges viszonylat, illetve távlat feltárására.

Magunk is valljuk, amit a proxemikai kutatások jóvoltából már igazoltan tudunk: „hogy az emberek által kialakított és állandó jelleggel használt térformáknak különböző típusai vannak, amely tértípusok meghatározott viselkedési formákkal állanak kapcsolatban... A tértípus és a viselkedési forma közötti kapcsolat adekvát jellege a kommunikáció hatékonyságát biztosító tényezők egyike, s éppen ezért az individuum/ok és csoport/ok egyik legfőbb törekvése ennek az összhangnak a megteremtése.”¹⁶

Eddig elvégzett vizsgálataink alapján úgy véljük, hogy az általunk értelmezett és (ki)alakított etnoszemiotikai szemlélet, mely az emberi kultúra objektíválható ismérveinek, jeleinek információelmélet-közléseméleti analízisét jelenti, egy lehetséges mód a népi-paraszti kultúra jelenségeinek, folyamatainak kutatására.¹⁷

Emögött a szemlélet és módszer mögött természetesen ott van az a felfogás, hogy mi a kultúrát mint adott térben és időben elsajátítható, őrizhető-tárolható, majd újrafelhasználható, illetve továbbadható, örökítható és fejleszhető-bővíthető információk emberi szükségletek szerint rendezett-szabályozott halmazát-összességét tekintjük.¹⁸

Jegyzetek

1. Lásd: Hoppál M. 1970., Gráfik I. 1972.
2. Lásd: Hall E.T. 1975.
3. Gráfik I. 1974. 87., Gráfik I. 1976. 51.
4. Gráfik I. 1979. 502.
5. Gráfik I. 1985. 15., Gráfik I. 1985/a. 83—84., Gráfik I. 1989. 46—47.
6. Lásd: Gráfik I. 1988., Gráfik I. 1990., Gráfik I. 1990/a.
7. Gráfik I. 1974. 100—101., Gráfik I. 1976. 65—66.
8. Gráfik I. 1985. 14., Gráfik I. 1985/a. 78—79.
9. Gráfik I. 1979. 508.
10. Gráfik I. 1988. 90., Gráfik I. 1990. 291.
11. Hall E.T. 1975. 251.
12. Lásd: Poyatos F. 1982., Ruesch J. — Kees W. 1974., Gráfik I. 1992/a.
13. Lásd: Key M.R. 1982.
14. Gráfik I. 1979. 357., Vö.: Hall E.T. 1975. 237.
15. Lásd: Gráfik I. 1992/a.
16. Hoppál M. — Niedermüller P. 1983. 270.
17. Lásd: Gráfik I. 1992.
18. Vö.: Egyed P. 1977. 133.

Irodalom

Egyed Péter
1977	<i>Jelszerkezetek a mindennapi életben.</i> Korunk Évkönyv. Kolozsvár-Napoca, 131—144.
Gráfik Imre
1972	<i>Hoppál Mihály: Egy falu kommunikációs rendszere.</i> (ism.) Ethnographia 1/126—127.
1974	<i>Az udvar és a ház mozgásvilága.</i> Néprajzi Értesítő 87—105.
1976	<i>The Motion Pattern of the Courtyard and the House.</i> Acta Ethnographica 25/1—2. 51—74.
1979	<i>Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése.</i> Ethnographia 4/500—510.
1979/a	<i>Felhőkarcolók — három nézőpontból.</i> In: Az Élet és Tudomány kalendáriuma. Budapest. 354—357.
1985	<i>Osszefüggések a hagyományos építészeti falukép és az életmód változása között.</i> (Berekböszörmény, Hajdú-Bihar megye) Városépítés 5/11—16.
1985/a	<i>Zusammenhänge zwischen dem traditionellen architektonischen Dorfbild und der Veränderung der Lebensweise.</i> (Berekböszörmény, Komitat Hajdú-Bihar) IN: I. Lehtinen (ed.): Cultural Changes. Ethnos-toimite 6. Helsinki. 67—83.

- 1988 *A népi építészet szemiotikai megközelítésének lehetőségeiről.* Tér és Társadalom 3/87—104.
- 1989 *Házról-házra I.* (Vizsgálat egy falu életmódváltozása körében) A falu 4/41—52.
- 1990 *Möglichkeiten des semiotischen Zugangs zur Volksarchitektur.* Semiotische Berichte 4/287—298.
- 1990/a *Házról-házra II.* (Berekböszörményi lakáskörülmények és életminőség) A falu 1/38—56.
- 1992 *Jel és hagyomány.* Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen.
- 1992/a *Nem verbális kommunikációk a népi kultúrában.* In: Jel és hagyomány. Debrecen 5—18.
- Hall E.T.
1975 *Rejtett dimenziók.* Budapest.
- Hoppál Mihály
1970 *Egy falu kommunikációs rendszere.* Budapest.
- Hoppál Mihály — Niedermüller Péter
1983 *Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció.* IN: Hoppál M.—Niedermüller P. (szerk.): *Jelképek — kommunikáció — társadalmi gyakorlat.* Budapest. 258—298.
- Key Mary (szerk.)
1982 *Nonverbal Communication Today.* Berlin—New York—Amsterdam
- Poyatos Fernando
1982 *New Perspectives for an Integrative Research of Nonverbal System.* IN: Key M.B. (ed.): *Nonverbal Communication Today.* Berlin—New York—Amsterdam. 121—138.
- Ruesch J. — Kees W. (szerk.)
1974 *Nonverbal Communication.* Berkely—Los Angeles—London.